
Mingailė Jurkutė

JAV CŽV veikla vakarinėje SSRS dalyje. Išslaptintas archyvas ir galimybė tirti Lietuvos pokario* istoriją

ISTORIOGRAFIJOS BŪKLĖ

Iš esmės nuo partizanų kovų pradžios, nuo Atlanto chartijos buvo visuotinai žinoma, kad „Amerika mus remia“. Nors Jungtinių Amerikos Valstijų centrinės žvalgybos valdybos (toliau – CŽV)** operacijos buvo žymimos grifu „slaptai“, atitinkamuose iševijios sluoksniuose bendradarbiavimo su slaptosiomis Europos ir JAV tarnybomis faktai buvo gerai žinomi. Pasitaikė net tokių informacijos nutekėjimo atvejų, kurie tiesiogiai atsiliepė tolesnei misijų eigai, pvz., iš dalies nulėmė Balio Bedarfo atsisakymą 1953 m. kilti iš Vokietijos į trečiąją parašiutininkų misiją¹. Tam turėjo įtakos įvairūs gandai, tarp jų ir apie CŽV nekompetenciją bei ryšių su Juozu Lukša nebuvimą (J. Lukšos grupė buvo nuleista gerokai toliau nuo numatytos

vietos). Anot CŽV raporto po pokalbio su diplomatu Stasiu Bačkiu, „Skrajūno sugrįžimas į Lietuvą 1950 m. rudenį buvo mūsų operacija, ir ji buvo sėkminga. Po keleto dienų daugybė žmonių Vokietijoje ir kitur atrodė viską žinantys apie šią operaciją. Jie žinojo, iš kur ir kada jis išvyko, koku būdu pasiekė Lietuvą, kurioje vietoje nusileido, kur praleido pirmąsias naktis. Kadangi ši informacija galėjo būti žinoma tik pačiam Skrajūnui, jį sutikusiems žmonėms, VLIK’ui, jo kariniam skyriui ir mums, operacijos tapimas plačiai žinomu faktu buvo rimtas saugumo pažeidimas.“²

Nors CŽV operacijos nuo pat pradžių buvo gana gerai žinomas faktas, lietuviškoje istoriografijoje apie jų pobūdį, specifiką

* Autorės nuomone, „Lietuvos pokario istorija“ – ne visai tikslus terminas šio laikotarpio įvykių ir procesų visumai nusakyti, ypač turint omeny smarkų partizanų pasipriešinimą, neretai pavadinamą karu. Bet kadangi konceptualaus termino, kuris aprėptų to laikotarpio specifiką, paieška nėra šio straipsnio tikslas, pasilieka prie šio bent jau chronologiškai aiškaus įvardijimo.

** Šiame straipsnyje teikiama pirmenybė viešojoje vartosenoje nusistovėjusiai formai „Centrinė žvalgybos valdyba“, kuri yra tiesioginis šios institucijos pavadinimo vertimas iš rusų kalbos (*Центральное разведывательное управление*). Pastaruoju metu viešojoje erdvėje ima plisti tikslesnis vertimas „Centrinė žvalgybos agentūra“. Agentūra JAV valdžios sistemoje yra specifinė institucija, laisva nuo prezidento ir ministerijų kontrolės, iš kitų vykdamosios valdžios institucijų išsiskirianti funkcijomis ir struktūra.

ir detales nėra beveik jokios informacijos. Rekonstruojant pasipriešinimo organizacijų ryšius ar bendradarbiavimą su Vakarų slaptosiomis tarnybomis iki šiol daugiausia buvo remiamasi dviem šaltinių grupėmis: asmeninių išeivijos veikėjų archyvų medžiaga (daugiausia epistolika³) ir šiek tiek ją papildančiais sovietų represinių struktūrų dokumentais. Beveik nieko nėra ir apie JAV karinius planus ar pasirengimą karui, nors esama įvairiai panarstomų „karo vilčių“, „didelių“ ar „bergždžių“, kartais prilygstančių „karo mito“ terminologijai.

JAV istoriografijoje okupuotos Baltijos šalys ilgą laiką buvo regimos ne daugiau, nei plika akimi buvo matyti šaltojo karo žemėlapiuose. Net tada, kai praeito amžiaus paskutiniame dešimtmetyje pradėtos palyginti plačiai nagrinėti CŽV slaptosios operacijos (*covert operations*), kurias JAV ir pasaulio viešoji opinija iki šiol vertina kontroversiškai, operacijos, susijusios su vakariniu SSRS pasieniu tapusiomis okupuotomis Europos valstybėmis atskiro dėmesio nesulaukė.

Iki aštuntojo dešimtmečio vidurio amerikiečių istoriografija apie CŽV⁴ buvo gan spekuliatyvi, mažai patikima, nepakankamai pagrįsta šaltiniais⁵, kurie iki to laiko buvo beveik neprieinami. 1975-ieji JAV istoriografijoje dažnai vadinami „žvalgybos metais“ (*Year of Intelligence*, kitas terminas – *Intelligence Wars*), mat tada, reaguojant į vadinamąjį Votergeito skandalą⁶, kuris pasibaigė prezidento Richardo Nixono atsistatydinimu, net kelios vyriausybės darbo grupės* pradėjo tirti CŽV veiklą. Jų tyrimo rezultatai, pristatyti visuomenei, inspiravo gausios istoriografijos atsiradimą⁷. Tuo metu prasidėjęs intensyvias diskusijas apie įslaptinimo būtinumą *versus* demokratinės

valdžios atskaitomybės principą savotiškai vainikavo prezidento Billo Clintono 1995 m. inicijuota JAV vykdomosios valdžios institucijų įslaptintos dokumentacijos automatinio išslaptinimo programa. Ši programa lėmė, kad ištis daug anksčiau įslaptintų dokumentų tapo prieinami visuomenei, o tai atvėrė galimybę nuodugniau ištirti ir CŽV misijas Baltijos šalyse partizanų kovų laikotarpiu.

Tačiau net ir po šio bendro dokumentų išslaptinimo ir istoriografijos proveržio dėmesio CŽV misijoms Sovietų Sąjungos okupuotose šalyse anglakalbėje istoriografijoje ne itin daug. Tiesą sakant, atskirų specialiųjų tyrimų išvis nėra. Tokiu atveju istoriografinį lauką, aktualų mums rūpimam klausimui, nesunkiai galima susiaurinti iki pradinio slaptųjų operacijų etapo, išgryninant, kokia vieta CŽV veikloje tenka slaptosioms operacijoms Sovietų Sąjungoje ir konkrečiai – Baltijos valstybėse.

Nemažos apimties istoriografiniame lauke⁸ itin parankus Locho K. Johnsono sudarytas penkiatomis straipsnių rinkinys „Strategic Intelligence“⁹, ypač jo trečiasis tomas „Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy“, ir Jameso Callanano monografija „Covert Action in the Cold War“¹⁰. L. K. Johnsono sudarytasis penkiatomis išsiskiria ne tik apimtimi, bet taip pat vykusiu teminiu ir chronologiniu suskirstymu bei istoriografiją pateikiančiu sudarytojo įvadininiu straipsniu¹¹. Sistemindamas ištis gausią literatūrą L. K. Johnsonas glaustai analitiškai supažindina ne tik su istoriografija, bet ir su pačios CŽV tikslais, istorija, struktūra, taip pat raida, pagrindinėmis veiklos kryptimis, esminiais iššūkiais ir kontroversiškais aspektais. Panašiais privalumais pasižymi ir J. Callananas. Jis išvengia abiejų didžiausių CŽV

* Franco Churcho vadovaujamas komitetas JAV Kongreso Senate, Otiso Pike'o vadovaujamas komitetas JAV Kongreso Atstovų rūmuose, viceprezidento Nelsono Rockefellerio vadovaujama Baltųjų rūmų komisija.

istoriografų silpnybių – perdėto ir retai kada tikrai prasmingo biurokratinių peripetijų JAV vidaus institucijose narstymo bei iškilų asmenybių ar operacijų aprašinėjimo, arba polinkio į deskriptyvumą ir artumo nuotykinę literatūrai¹². Išskleisdamas ir apibendrinamas globalius politikos pokyčius ir JAV tekusius (ar prisiimtus) iššūkius, užsienio politikos ir valstybės aparato pokyčius, J. Callananas puikiai atskleidžia tiek pačios CŽV, tiek jos slaptųjų operacijų atsiradimo prielaidas, veiklos pagrindus ir tikslus.

Prieš pereinant prie CŽV archyvo naudanga trumpai aptarti pačią CŽV instituciją mums rūpimu laikotarpiu.

CŽV pradžia – 1947 m. priimtas Nacionalinio saugumo įstatymas (*National Security Act*), kuriuo buvo nustatyta pokarinių JAV karinių pajėgų struktūra ir sukurtos dvi naujos valstybės saugumą užtikrinančios nekarinės institucijos: Nacionalinio saugumo taryba (*National Security Council*) ir Centrinė žvalgybos valdyba (*Central Intelligence Agency*)¹³. CŽV nėra vienintelė vadinamosios JAV žvalgybos bendruomenės (*United States Intelligence Community*, IC), kurią sudaro šešiolika vykdomosios valdžios agentūrų¹⁴, institucija, bet ji vykdo plačiausią veiklą, turi daugiausia laisvės (taip pat ir finansinės atskaitomybės požiūriu) bei žmogiškųjų šaltinių žvalgybos specializaciją (paprastai žymimą kodu HUMINT).

Jau 1947 m. buvo suformuotos trys pagrindinės CŽV veiklos sritys: 1) informacijos, pirmiausia iš žmogiškųjų šaltinių, rinkimas ir analizė; 2) valstybės paslapčių apsauga nuo priešišku valstybių žvalgybos tarnybų

ir kitų grėsmių, arba kontržvalgyba; 3) slaptosios operacijos užsienio valstybėse ginant JAV valstybės interesus¹⁵, propagandinėmis, politinėmis, ekonominėmis ir karinėmis priemonėmis slepiant JAV dalyvavimą (*covert action*). Ši trečioji kryptis, dažnai vadinama „trečiuoju keliu“ tarp diplomatijos ir karo, „tyliuoju pasirinkimu“¹⁶ ar „slaptoju karu“¹⁷, atsiduria teisiškai keistoje pilkojoje zonoje, nes iš esmės perkopia informacijos rinkimą ir reiškia veiklą, vienaip ar kitaip vykdomą kitų valstybių teritorijose ir nutaikytą į politinės sistemos arba valdžios keitimą jose. JAV Senatas apibūdino šią veiklą kaip „bet kokią slaptąją operaciją ar veiksmus, skirtus paveikti užsienio vyriausybes, organizacijas, asmenis ar įvykių eigą Amerikos užsienio politikos naudai“¹⁸, ir įstatymiškai leido CŽV (vieninčiai iš visų JAV institucijų) veikti tokiais gan laisvai ir plačiai apibrėžiamais būdais.

CŽV praktikoje slaptosios operacijos paprastai priskirtinos vienai iš šių kategorijų: 1) propaganda ir psichologinis karas; 2) politinės operacijos (parama draugiškų valstybių demokratinėms partijoms, profesinėms sąjungoms ir pan.); 3) ekonominės operacijos; 4) slaptosios karinės operacijos, apimančios platų veiklos spektrą nuo karinių pučų malšinimo, paramos partizaniniams judėjimams ar jų organizavimo, karinių, žvalgybos ir policijos dalinių apmokymo iki politinių žmogžudysčių planavimo ir vykdymo¹⁹. Klojant teisinius slaptųjų operacijų pamatus gan akivaizdi draugiškų ir priešišku valstybių skirtis, nes svarbiausias CŽV atsiradimą paskatinęs veiksnys buvo Sovietų Sąjunga ir komunizmo plėtros grėsmė*.

* Grėsmės nuojauta pradėjo rasti jau 1946 m. pradžioje. Ryškiausi jos taškai – JAV diplomato Mas-kvoje ir „varžymo politikos tėvo“ George'o Kennano vasario mėnesį iš Maskvos atsiųsta ilgoji telegrama bei prezidento Harry Trumano vyriausiojo patarėjo George'o Cliffordo-Elsej prezidento prašymu parengtas raportas „Amerikos ir Sovietų Sąjungos santykiai“ (*American Relations with the Soviet Union*). Sovietų Sąjunga pradėta suvokti kaip nauja agresorė ir galimo naujo karo iniciatorė, o JAV politika sovietų atžvilgiu pasuko vadinamosios varžymo politikos linkme.

Vidinėje ankstyvojoje organizacijos struktūroje buvo du pagrindiniai elementai: Specialiųjų operacijų biuras (*Office of Special Operations*, OSO) ir Politikos koordinavimo biuras (*Office of Policy Coordination*, OPC; pirmasis pavadinimas – *Office of Special Projects*). OSO* užduotis buvo rinkti ir analizuoti informaciją. Tuo tarpu 1948 m. įsteigtas OPC, organizacija organizacijoje, užsiėmė slaptosiomis operacijomis ir buvo atskaitingas ne CŽV direktoriui, bet gynybos ir valstybės sekretoriams bei Nacionalinei saugumo tarybai. Abu biurai varžėsi tarpusavyje, atskiros CŽV bazės įvairiose pasaulio vietose netgi būdavo „dvigalvės“, t. y. turėdavo po vieną kiekvieno biuro vadovą, kol 1952 m. abu buvo sujungti į Operacijų direkciją (*Directorate of Plans*), tiesiogiai pavaldžią CŽV ir neformaliai vadinamą tiesiog Slaptąja tarnyba (*Clandestine Service*).

OPC vykdomos slaptosios operacijos trumpą šio biuro gyvavimo laikotarpį nuo 1948 m. iki 1952 m. buvo pagrindinė CŽV veiklos sritis, ką patvirtina ir OPC augimo apimtis. 1949 m. jis turėjo 302 darbuotojus ir 4,7 mln. dolerių biudžetą, o 1952 m. – jau 2 812 darbuotojų centrinėje būstinėje ir 3 142 užsienio bazėse bei 82 mln. dolerių metinį biudžetą²⁰.

Net taip milžiniškai išaugus OPC, pagrindine komunizmo plėtrą Europoje stabdančia priemone JAV laikė ne slaptąsias operacijas, bet ekonominės pagalbos planą karo sutriuškintoms ekonomikoms prikelti, kai komunistų ekspansijos, propagandos ir veiklos galimybes užkardo funkcionuojanti rinkos ekonomika ir įtvirtinta demokratija. Net ir dauguma CŽV misijų vakarinėje Sovietų Sąjungos teritorijoje – Baltijos šalyse – buvo iš dalies paremta tuo pačiu

ekonominės pagalbos principu. Kitaip tariant, drauge tiek su švedų, tiek su britų žvalgyba vykdomų, ypač ankstyvųjų, misijų organizacinė dalis teko europiečiams, o finansinė – CŽV²¹.

Europai, o kartu ir jos žvalgybos institucijoms pokaryje išgyvenant finansų krizę, svarbiausia JAV problema kovojant su pagrindiniu priešu – Sovietų Sąjunga – buvo žvalgybos patirties ir personalo stygius. Iki kol 1941 m. buvo užpultas Perl Harboras, JAV apskritai neturėjo atskiros žvalgybos institucijos; karo metais įsteigtas Strateginių tarnybų biuras (*Office of Strategic Services*, OSS) priešų laikė vadinamąsias Ašies valstybes, o tiek Sovietų Sąjungoje, tiek jos satelitinėse valstybėse turėjo itin skurdžią agentūrą. Todėl dinamiškai rutuliojantis antagonistiniams JAV ir SSRS santykiams imta naudoti po ranka esančius gerai išplėtotus vakarykščio priešo išteklius, t. y. svarbiausia žvalgybos atrama tapo tam tikros organizacijos ir (ar) organizaciniai elementai, sukurti arba vokiečių, arba jų okupuotų gyventojų nacistinės administracijos veikimo metais. Svarbiausias jų buvo vermachto karinės žvalgybos padalinys, *Fremde Heere Ost*, vadovaujamas gen. Reinhardo Gehleno. 1942 m. R. Gehlenas reorganizavo šį padalinį kovai su Sovietų Sąjunga. Organizacija įgijo platų agentų tinklą ir daug patirties kovodama su šiuo priešu. 1945 m. balandį Adolfas Hitleris atleido R. Gehleną iš vadovaujamo posto, bet tuo metu jis jau buvo apsisprendęs ir pasirengęs pereiti į amerikiečių pusę. Beje, gen. R. Gehlenas, panašiai kaip ir okupuotų Rytų Europos tautų gyventojai, buvo įsitikinęs, kad amerikiečių ir sovietų sąjunga ilgai netruks, po karo Amerika nepaliks okupuotų valstybių Sovietų Sąjungos gniaužtuose ir

* Straipsnyje vartojamos kai kurios originalios angliškos santrumpos manant, kad toks sprendimas palengvins informacijos ir istoriografijos paiešką ir skaitymą anglakalbėje literatūroje ir kitokioje informacinėje erdvėje, juolab kad tiek lietuviškoje, tiek ir platesnėje tradicijoje tokios praktikos esama.

atsisuks prieš ją visa karine jėga²². R. Gehleno organizacija, arba *Gehlen Org.*, palaikė glaudžius ryšius su Rytų Europos pabėgėlių organizacijomis²³.

1949 m. CŽV ir gen. R. Gehlenas pasiekė įdomų susitarimą. Amerikiečiai paliko veikti vokiečio vadovaujamą organizaciją mainais į jo gaunamą žvalgybos informaciją. Pagal susitarimą, pradėjus veikti Vakarų Vokietijos vyriausybei, R. Gehleno organizacija turėjo tapti jai pavaldi ir nutraukti visus formalius ryšius su CŽV. 1956 m. taip ir nutiko, lig tol CŽV prižiūrėta R. Gehleno organizacija oficialiai tapo Vokietijos Federacinės Respublikos federaline žvalgybos tarnyba (*Bundesnachrichtendienst*, BND)²⁴.

Pokario Vokietijos sumaištyje OPC ėmėsi tirti, ar galima būtų slaptosiose operacijose prieš Sovietų Sąjungą panaudoti ir kitus žmogiškuosius išteklius. Platus galimybių laukas buvo gausūs pabėgėliai perkeltųjų asmenų (*displaced persons*, DP) stovyklose. Politiškai angažuoti pabėgėliai, pasiryžę aukotis kovoje su komunizmu savo tėvynėse, turintys pagrindinės veiklos prieš sovietų režimą patirties, galų gale realiai vykstančio ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai ir ryšinininkai buvo idealūs agentai. OPC vadas Frankas Wisneris, buvęs karo meto OSS pareigūnas, iškėlė tris darbo su pabėgėliais užduotis: 1) rinkti informaciją apie Sovietų Sąjungą; 2) kovojant su Kremliaus politikos įgyvendinimu steigti įvairias CŽV pavaldžias organizacijas, pvz., studentų ar ūkininkų būrelius; 3) verbuoti agentus, partizanų gruputes ir įvairias veikiančias karines formuotes, kurias kilus karui būtų galima panaudoti tiek tiesioginei kovai su Raudonąja armija, tiek užnugaryje²⁵. Visa ši veikla Vakarų Vokietijoje buvo įvardyta kodiniu pavadinimu *Operation Bloodstone*.

Pats pirmas – ir vienintelis – kartas, kai CŽV (ir JAV kariuomenės kontržvalgyba), vykdydama operaciją *Bloodstone*, pasisakė už

tiesioginius karinius veiksmus prieš Sovietų Sąjungą, buvo parama Ukrainos partizanams 1947–1948 m.²⁶ Vėlesnių ryšių su pasipriešinimo judėjimais Sovietų Sąjungoje tikslas buvo siejamas su galimybės pulti Raudonąją Armiją Sovietų Sąjungos agresijos prieš Vakarų Europą atveju įgijimu²⁷. Tačiau parama patiems partizanų judėjimams (pinigais, ginklais *etc.*) buvo minimali.

Operacijos vakarinėje SSRS dalyje, įskaitant daugiausia misijų ir agentų susiurbusių sovietinę Ukrainą, intensyvumu nė iš tolo neprilygo ne tik užmojams kituose Amerikos interesų sferą siekiančiuose žemynuose, bet ir pajėgoms, mestoms stabdyti komunizmo plitimo Vakarų Europos šalyse. Nesulyginama ir jų sėkmė. Kai kurios iš jų, pvz., slaptosios operacijos Italijoje, yra tapusios vienu pagrindinių nuopelnų taškų oficialiose CŽV istorijose. Tuo tarpu visos infiltravimo į Sovietų Sąjungą ir jos satelitus operacijos buvo nesėkmingos, dar daugiau, J. Callano vertinimu, visos jos (išskyrus vienintelį nepavykusį bandymą pakeisti komunistinę Albanijos valdžią) tebuvo pajėgumų tikrinimas ir agentų pratybos²⁸. Iš esmės prie tokio apibendrinto slaptųjų operacijų po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos okupuotose valstybėse paveiklo Vakarų istoriografija ir sustoja; šių misijų detalės yra menkai tyrinėtos ir iš esmės lieka šių šalių istorikų užduotimi.

IŠSLAPTINTŲ CŽV DOKUMENTŲ ARCHYVAS

Kad ir koks didelis išslaptinimo programų užmojis, kad ir kokia nemaža jų vykdymo apimtis, CŽV ir toliau lieka gana problemiška, iššūkių kupina tyrinėjimo sritis. CŽV dokumentai pasidarė prieinami visuomenei ir tyrinėtojams pamažu ir, nepaisant sukūrimo laikotarpio, tik iš dalies. Jokia CŽV

archyvo dalis nėra išslaptinta ištiesai. Negalint prieiti prie originalaus archyvo, pamatyti jo struktūros, prasmingiausia aptarti išslaptintų dokumentų grupės kilmę ir struktūrą. Tam būtina apžvelgti bendrąsias JAV informacijos išslaptinimo ir išslaptinimo procedūras, galiojančias visoms vykdomosios valdžios institucijoms.

JAV informacijos išslaptinimo schemą sudaro keturių tipų išslaptinta informacija: 1) *Restricted Data (RD)*; 2) *Formerly Restricted Data (FRD)*; 3) *Sensitive Compartmented Information (SCI)*; 4) *National Security Information (NSI)*.

SCI apima informaciją, susijusią su žvalgybos šaltiniais, žvalgybos informacijos rinkimu ir analizės metodais. JAV įstatymai riboja šio tipo informacijos išslaptinimą. Prie RD ir FRD priskirtina atominių ginklų gamybos (RD) ir atominių ginklų panaudojimo (FRD) informacija. NSI – plačiausias ir gausiausiai reglamentuotas išslaptintos informacijos tipas²⁹, susidedantis iš trijų slaptumo lygmenų: „konfidencialu“ (*confidential*), „slapta“ (*secret*) ir „visiškai slapta“ (*top secret*). Kiekviename išslaptintame dokumente esama NSI, bet nebūtinai SCI, RD arba FRD tipo informacijos³⁰.

JAV yra milžiniška federacinė valstybė, turinti sudėtingą ir didžiulį (neretai vadinamą tiesiog griozdišku ir perdėm subiuokratintu) valdžios institucijų aparatą. Dokumentų išslaptinimas atspindi šią bendrąją padėtį. JAV demokratinei prigimčiai būdingas multiiniciatyvumas „iš viršaus“ ir „iš apačios“ nulėmė, kad buvo keletas atskirų išslaptinimo iniciatyvų ir etapų, taikytų visai sudėtingo institucinio aparato dokumentacijai, be to, susiklostė keletas skirtingų (savarankiškų) išslaptinimo būdų, egzistuojančių iki šiol, bei atskirų priemonių prie įvairiopai išslaptintų (ir tebeišslaptinamų) dokumentų.

1. Istoriskai seniausia išslaptintų vykdomosios valdžios institucijų dokumentų

išslaptinimo procedūra buvo apibrėžta dar 1966 m. priimtame federaliniame Informacijos laisvės įstatyme (*Freedom of Information Act, FOIA*). Juo remdamasis, kiekvienas asmuo (nebūtinai JAV pilietis) turi teisę pateikti FOIA paraišką bet kokiai „aiškiai apibrėžtai“ („*reasonably described*“) JAV vykdomosios valdžios šakai priklausančių institucijų išslaptintai (arba išslaptintai, bet nesutvarkytai ir nepateiktai viešai prieinamu būdu) dokumentacijai gauti³¹. Galimybę suteikti informaciją riboja devynios išimties³². Pagal 1996 m. priimtą FOIA pataisą, vykdomosios valdžios institucijos privalo turėti vadinamąsias interneto (arba skaitmenines) skaittyklas (*online reading room*), suteikiančias galimybę pasiekti skaitmeniniu pavidalu saugomus dokumentus.

2. Nuo 1995 m. JAV vykdomosios valdžios institucijos ir JAV nacionalinis archyvas (*US National Archives and Records Administration, NARA*) privalo automatiškai išslaptinti (*automatic declassification*) NSI ir SCI tipų dokumentus praėjus 25 metams nuo jų sukūrimo³³, jeigu jie nepatenka į tris įstatyme nurodytas išimtis³⁴. Taip pat agentūroms rekomenduota (nors ir neprivaloma) išslaptintus dokumentus pristatyti į Nacionalinį archyvą, sukuriant viešą jų skaitymo priemonę.

3. Tebesantys išslaptinti dokumentai taip pat gali būti pasiekiami pateikiant užklausą per privalomosios išslaptinimo patikros (*Mandatory Declassification Review, MDR*) procedūrą. Šis užklausos būdas numatytas dar 1995 m. JAV prezidento dekretu³⁵, bet įsigaliojo tik 2009 m.³⁶ ir iš dalies yra atsakas į automatinio išslaptinimo programos nesėkmes, ypač lėtą jos tempą, nes agentūros pasirodė nepajėgios peržvelgti išslaptintos medžiagos dekretu numatytais terminais, dėl ko daugybė dokumentų ir toliau liko išslaptinti.

FOIA ir MDR paraiškų pildymas skiriasi. MDR procedūra paranku naudotis,

jei: a) užklauso pateikėjas yra JAV pilietis; b) užklausa itin siaura ir konkreti, t. y. pateikėjas gali gana tiksliai nurodyti dokumento pavadinimą arba pateikti numanomą archyvinį aprašą³⁷.

4. Dokumentai, kuriuose esama asmeninės informacijos, gali būti atskleidžiami asmeniui pateikus paraišką dėl su juo susijusios informacijos pagal 1974 m. priimtą JAV federalinį Privatumo įstatymą (*Privacy Act*).

5. Reikšmingas yra ir daugelio tikslingai sudarytų komisijų – išorinių arba sudarytų agentūrų viduje jų pačių iniciatyva – darbas persvarstant ir išslaptinant dokumentus arba pateikiant juose esančią informaciją (faktus, statistinius duomenis ir pan.) atskaitomis, straipsniais ir atskirais leidiniais.

Šie skirtingi išslaptinimo būdai, iš dalies sutampantys, lygiagretūs ar papildantys vienas kitą, suformavo ne tik skirtingas išslaptintų CŽV dokumentų grupes, bet ir iki 2017 m. pradžios egzistavusias skirtingas prieigas prie jų. Nuo 2017 m. sausio *visi* išslaptinti dokumentai yra prieinami skaitmeninėje CŽV interneto skaitykloje (*CIA Freedom of Information Act Electronic Reading Room*, ERR)³⁸. Vis dėlto nevienoda čia patekusių dokumentų kilmė ir toliau suponuoja jų paieškos ir skaitymo skirtybes.

Dokumentai, išslaptinti vykdant automatinio išslaptinimo programą, yra sudėti į specialią duomenų bazę, kuri turi skaitmeninę visateksčių duomenų paieškos sistemą – *CIA Records Search Tool*, įprasciau vadinamą trumpiniu CREST, prieinamą JAV nacionaliniame archyve (Merilando valstija)³⁹. Jo trečio aukšto skaitykloje CŽV sukūrė keturias specialias darbo su prieiga prie CREST vietas. Nuo 2017 m. pradžios CREST (dokumentų grupę su visu visatekstės paieškos įrankiu) turi ir skaitmeninė CŽV skaitykla. Pagal užduotą raktažodį CREST paieška vykdoma visuose dokumentuose, pvz., užklausa „Lithuanian partisans“ išrenka

dokumentus, kurių bet kurioje vietoje yra šis žodžių junginys. Tiek Nacionaliniame archyve, tiek skaitmeninėje skaitykloje yra ir detalios paieškos galimybė naudojant paiešką siaurinančius laukus (dokumento pavadinimas, laikotarpis *etc.*), taip pat standartinius paieškos lauko operatorius raktažodžiams kombinuoti (AND, OR, NOT, ~)⁴⁰.

CREST su savo funkcionalia prieiga yra pagrindinė tyrinėtojams parengta išslaptinto CŽV archyvo dalis. Jos dokumentai yra sukataloguoti rinkiniais (*document collections*), CŽV interneto skaitykloje matyti ta pati CREST katalogo struktūra kaip ir Nacionaliniame archyve⁴¹. Bet svarbu pabrėžti, kad CREST katalogas anaipol neatspindi originalaus CŽV archyvo katalogo. Dar daugiau – originalaus archyvo struktūra yra sąmoningai paslėpta, greičiausiai kaip galinti atskleisti vieną iš JAV įstatymų draudžiamų informacijos tipų (žvalgybos metodus ir šaltinius). Nežinoma ne tik originalaus CŽV archyvo struktūra, bet net ir vis dar išslaptintos medžiagos kiekis ir tipas yra gana miglotai nutuokiami. Antai per paskiausią CŽV inventorizaciją 1986 m. buvo užfiksuota, kad CŽV archyve (*CIA Archives and Records Center*), centrinėje agentūros būstinėje ir operacijų štabuose saugoma beveik 912 mln. dokumentų lapų ir apie tūkstantis kubinių metrų netekstinių dokumentų. Nei dokumentų statusas, nei turinys nežinomi⁴². CŽV prašymu Baltieji rūmai 1998 m. suteikė automatinio išslaptinimo išimties statusą maždaug 94,5 milijonams dokumentų lapų, arba 60 proc. visų CŽV dokumentų⁴³. 2012 m. CŽV gavo naują patvirtinimą išimties tvarka palikti įslaptintus bylų rinkinius. Šių rinkinių nei pobūdis, nei apimtis nežinomi, nors daugelis tyrėjų linkę manyti, kad iš esmės buvo dar kartą patvirtintas 1998 m. išimčių sąrašas⁴⁴.

Vis dėlto tarp skaitmeninėje CŽV skaitykloje ir Nacionaliniame archyve prieinamo

CREST, o tiksliau, tarp darbo su viena ir kita prieiga, esama šiokių tokių skirtumų, nors ir ne pačių esminių. Nors ir į skaitmeninę skaityklą buvo perkelta visatekščių duomenų paieškos sistema, Nacionalinio archyvo prieiga vis dar šiek tiek pranašesnė.

Pirma, Nacionalinio archyvo ir interneto skaityklos CREST skiriasi vartotojo sąsaja. Nacionalinio archyvo CREST turi funkciškai gerokai patogesnę užklauso rezultatų atvaizduojantį langą. Viršutinėje dviejų dalių lango dalyje rodomi rasti pagal datą surikiuoti dokumentai; kairiuoju pelės klavišu kartą paspaudus konkretų rezultatą, apatinėje lango dalyje išskleidžiamas sąrašas dokumento sakinių su paminėtu paieškos žodžiu. Taigi dar prieš atsiverčiant konkretų dokumentą iš rodomų sakinių įmanu nustatyti jo aktualumą, o tai pagreitina dokumentų atranką. Atidaryto dokumento tekste paieškos žodis (ar frazė) būna pabrauktas geltonai, kas labai pagreitina jo skaitymą. Interneto skaitykloje šio funkcionalumo nėra.

Antra, Nacionalinis archyvas siūlo tyrėjams labai profesionalią darbuotojų pagalbą, padėdamas ne tik susiorientuoti savo fonduose, bet ir susirasti parankios istoriografijos, metodinės ir pagalbinės literatūros, pvz., informacijos apie įvairias su išslaptinimu dirbusias komisijas ir darbo grupes bei kur ieškoti jų darbo rezultatų, taip pat padeda susisiekti su daugiausia įdirbio CŽV tyrimuose turinčiais tyrėjais. Visi šie aspektai ypač pravartūs užsiimant išorine dokumentų kritika, kuri CŽV dokumentų atveju yra gana keblė (aiškinantis dokumento tipą, kilmę, CŽV struktūrą, padalinius ir skyrius žyminčius trumpinius ir pan.).

Trečia, Nacionaliniam archyvui yra perduoti ne tik CŽV, bet ir jos pirmtakių – karo

meto OSS bei trumpai veikusių JAV strateginės tarnybos skyriaus (*Strategic Service Unit*) ir Centrinės žvalgybos grupės (*Central Intelligence Group*) – dokumentai, tad įmanoma tirti platesnį, t. y. susijusį su Antruoju pasauliniu karu, laikotarpį.

CŽV interneto skaitykloje taip pat pateikiami įvairūs CŽV dokumentų rinkiniai, išslaptinti pagal FOIA ir kitas dokumentų išslaptinimo ir skelbimo programas⁴⁵. Jos ištis įvairios ir skirtingo tikslingumo: nuo CŽV iniciatyva įkurtos CIA's *Historical Review Program*, atrenkančios ir pateikiančios visuomenei vadinamuosius istorinės vertės įrašus, kitaip tariant, medžiagą apie didžiausią atgarsį ir daugiausia susidomėjimo sulaukusias asmenybes ir įvykius, iki tikslingus užsakymus vykdančių vyriausybinių ir tarpžinybinių darbo grupių veiklos, kas leidžia pasiekti ištis įspūdingą bendrą pateikiamos išslaptintos medžiagos kiekį. Tokiame dideliame ir voliuntaristiškai sutvarkytame dokumentų kiekyje, neatitinkančiame originalios CŽV archyvo struktūros, atlikti paiešką, ypač iš anksto nesusipažinus su įvairiais išslaptinimo būdais ir programomis, yra nelengva.

Svarbiausia su mūsų interesų sritimi susijusi medžiaga šioje skaitykloje atsirado dėl Tarpžinybinės darbo grupės nacizmo karo nusikaltimams tirti, *The Nazi War Crimes Interagency Working Group*, veiklos. Grupė buvo suburta ir pradėjo darbą 1999 m. prezidento B. Clintono dekretu⁴⁶, vyraujant tai pačiai atvirumo dvasiai, kuri tvyrojo prieš keletą metų šiam prezidentui pradėjus automatinio išslaptinimo programą. Grupės veikla pristatoma JAV nacionalinio archyvo puslapyje⁴⁷, o veiklos metu išslaptinti dokumentai – atitinkamomis kiekvienos agentūros* išslaptintos medžiagos pateikimo

* Iš šešiolikos institucijų, kurių medžiaga buvo peržvelgta, sukataloguota, aprašyta ir pateikta visuomenei, svarbiausios yra karo metais veikusios OSS (1,2 mln. puslapių), FBI (350 000), JAV kariuomenės žvalgyba (300 000) ir ankstyvoji CŽV (100 000).

priemonėmis. CŽV dokumentai – jos interneto skaitykloje. Grupė sudaryta iš įvairių agentūrų* atstovų ir visuomenės veikėjų, kuriems talkina nemažai istorikų⁴⁸.

Išslaptinta medžiaga – grupės darbo rezultatas – yra puikiai sutvarkyta, sukurta vartotojams patogi prieiga. Paskaitos**, straipsniai ir knygos, taip pat pagalbines priemones išslaptintai medžiagai skaityti pateikiami grupės veiklą aprašančiame puslapyje.

CŽV medžiaga buvo išslaptinta dviem nevienodo gylio etapais. Iki 2005 m. buvo pateikta daugiausia su karo nusikaltimais ir nusikaltėliais susijusi medžiaga, tai vadinamoji pirmoji laida (*First Release*). 2005 m. praplėtus išslaptintinos medžiagos pobūdį buvo išslaptinta įvairesnio pobūdžio dokumentų. Pasak oficialaus antrosios laidos (*Second Release*) dokumentų pristatymo, „dauguma šių įrašų susiję su kuria nors viena arba ir su abiem šiomis kategorijomis: Ašies valstybių pareigūnais, kaltintais karo nusikaltimų vykdymu arba priklausiusiais nusikalstamoms Antrojo pasaulinio karo metų organizacijoms; buvusiais Ašies valstybių pareigūnais, kurie šaltojo karo metais buvo CŽV žvalgybos šaltinis“⁴⁹.

Išslaptintos CŽV medžiagos rinkinys taip pat apima dokumentus, susijusius su asmenimis, niekuomet nekaltintais karo nusikaltimais ir nepriklausiusiais nusikalstamoms organizacijoms, bet galbūt turėjusiais ryšį su karo nusikaltimais kaip aukos,

liudininkai, tyrėjai, informacijos šaltiniai ar pareigūnai⁵⁰. Kitaip tariant, nors pagrindinis grupės tikslas buvo karo nusikaltimus ir nusikaltėlius atskleidžiančių dokumentų atrinkimas ir pateikimas***, einant šiuo keliu buvo atrinkta pati įvairiausia medžiaga: nusikaltimų liudijimai ir liudininkai, įvairios su nacių administracija susijusios organizacijos. „Kruvinų žemių“ atveju tai lėmė, kad į išslaptinimo programą pateko abiejų okupacijų metu veikusios ir pasipriešinimo, ir pasipriešinimą organizavusios bei koordinavusios organizacijos, taip pat asmenys, kurie vėliau pasitraukę į Vakarų bendradarbiavo su CŽV šiai rengiant žvalgybos misijas Sovietų Sąjungos okupuotose jų tėvynėse. Štai į šią kategoriją patenka ir mus dominančios CŽV organizuotos misijos Sovietų Sąjungos okupuotose Europos šalyse ir konkrečiai Lietuvoje.

Antroji laida buvo papildyta svarbiausiu pateiktos medžiagos skaitymą ir analizę įgalinančiu įrankiu – šešiasdešimties puslapių aiškinamuoju žodynu (*The Lexicon, a Finding Aid for the Second Release*). CŽV specialistų parengtas žodynas – ištis būtiną priemonę tyrinėjant šią medžiagą. Jame pateikiami atskirų žvalgybos ir slaptųjų operacijų projektų Sovietų Sąjungoje kodiniai pavadinimai, kai kurių agentų kodiniai vardai, taip pat dokumentacijoje figūruojantys organizacijų (tarp jų ir pačios CŽV bei jos padalinių ir skyrių) kodiniai pavadinimai, įvairių kitų trumpinių (pvz., renkamos

* National Archives and Records Administration, Federal Bureau of Investigation Office of the Secretary of Defense, National Security Council Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum, Director, Office of Special Investigations Department of Justice, The Historian Department of State, Central Intelligence Agency.

** Pagrindinės svarbiausios ataskaitos Kongresui buvo pateiktos 1999, 2005 ir 2007 m.; pastaroji apima ir mus dominančią medžiagą.

*** 2000 m. ši darbo grupė pridėjo ir išslaptintą su Antrojo pasaulinio karo metų Japonijos karo nusikaltimais susijusią medžiagą, tad bendras jos išslaptintos medžiagos kiekis viršija 8 mln. puslapių.

žvalgybinės informacijos tipų santrumpų paaiškinimai⁵¹. Žodyno paaiškinimuose informacijos pateikiama netgi daugiau, nei dažną kartą leidžiama jos matyti pačiuose kupiūruotuose dokumentuose.

Prieš einant toliau dera trumpai paminėti, kad projektas (*project*) buvo smulkiausia atskirai finansuojama OPC veiklos dalis. Būdavo planuojami tam tikro laikotarpio projektai (jų veiklos ir biudžetas), laikotarpiui pasibaigus už projektą atsakingi pareigūnai prašydavo jį pratęsti (arba ne). Projektą sudarydavo įvairiausios veiklos, tarp jų ir agentų įsiskverbimo į priešiškas valstybes (legaliais ir nelegaliais kanalais) misijos. Tad toliau būtų tikslu kalbėti ne apie CŽV misijas Baltijos šalyse, bet apie Baltijos šalių žvalgybai skirtus projektus.

Visiems CŽV veiklos objektams – projektams, agentams, organizacijoms (tarp jų ir JAV institucijoms, neišskiriant nė pačios CŽV) – priskiriami kodiniai vardai ir pavadinimai (kriptonimai) yra sudaromi pagal tą pačią taisyklę. Kiekvienas CŽV kriptonimas susideda iš dviejų dalių: diagraminio prefikso, nurodančio veiklos teritoriją arba apibrėžiančio veiklos funkcijas, ir po jo einančio unikalaus raidžių junginio, nurodančio konkretų objektą. Ši antroji dalis yra arba arbitraliai priskiriamas žodis (pvz., AEROOT), arba raidžių junginys, drauge su diagraminiu prefiksu sudarantis žodį (pvz., AERODYNAMIC)⁵². Gana dažnai tas pats kriptonimas gali nurodyti ir visą projektą, ir atskirus su projektu susijusius asmenis (pvz., AEPOLE yra projekto kodinis pavadinimas,

AEPOLE-1 nurodo emigracijos organizaciją, AEPOLE-5 – Stasį Raštikį, AEPOLE-8 – Juozą Brazaitį).

Visi CŽV projektai, skirti Sovietų Sąjungai ir jos satelitams, mus dominančiu laikotarpiu buvo žymimi diagramu AE*. Pakaitus projekto specifiką buvo keičiamas ir pavadinimas, nors didesnioji personalo dalis likdavo ta pati, tad iš dalies tas pats projektas skirtingais laikotarpiais vadinosi keliais kodiniais pavadinimais. AEBASIN / AEROOT (1953–1960) buvo skirtas socialistinės Estijos žvalgybai, AEFLAG (1955–1962) – Latvijai, AECHAMP (BGLAPIN / CAPSTAN / AEPOLE) – Lietuvai. Būtent įgyvendinant šį projektą (AECHAMP / CAPSTAN etapais) buvo vykdomos visos desanto siuntimo į Lietuvą CŽV misijos: pirmoji (J. Lukša, Klemensas Širvys ir Benediktas Trumpis), antroji (Jonas Kukauskas ir Julijonas Būtėnas) ir trečioji, taip ir nepakilusi iš Vokietijos (B. Bedarfas ir Česlovas Bankauskas), grupė. Būtina paminėti ir ankstyviausią, kartu su švedų žvalgyba vykdytą projektą TILESTONE (per Stasį Žakevičių-Žymantą, agentūriniu vardu TIRRALIRRA).

Misijos Sovietų Sąjungoje** buvo organizaciškai susijusios su dviem pagrindiniais įsiskverbimo į SSRS būdais, organizuotais įgyvendinant projektus REDSOX ir REDSKIN. REDSOX veiklos buvo susijusios su agentų atvykimu į SSRS teritoriją nelegaliais kanalais (oro desantas, vadinamieji juodieji, t. y. nelegaliai gyvenantys, agentai (*black agents*)); REDSKIN apėmė CŽV agentus, veikiančius legaliose sferose (pvz., įvairiuose

* Kai kurie kriptonimai per laiką keitėsi, pvz., Sovietų Sąjungą nurodantis kriptonimas per visą CŽV veiklos istoriją buvo pakeistas mažiausiai dukart.

** Kiti panašūs žvalgybos Sovietų Sąjungos okupuotose Europos valstybėse projektai: AEDOGMA / AEBATH (1947–1961, Ukraina); CARTEL / ANDROGEN / AECARTHAGE / AERODYNAMIC (1949–1970, Ukraina); AEREADY / AEDEPOT (1957–1965, Baltarusija); AEBALCONY (1960–1962, Lietuva, Latvija, Estija); AEACRE (1952–1964).

uostuose sustojančių jūreivių ir kitų legaliai į Sovietų Sąjungą ar po ją keliaujančių asmenų verbavimas).

Nors QK- diagramas laikomas nežinomu (bent jau taip jis įvardijamas oficialiai skelbiamų diagraminių prefiksų sąrašuose), tikėtina, kad juo užkoduoti projektai apima veiklą, propagandinėmis priemonėmis skatinusią Sovietų Sąjungos okupuotų valstybių ir jos satelitų gyventojus priešintis komunizmui. Pvz., projekte QKACTIVE (1951–1971) buvo organizuojamos „Laisvosios Europos“ ir „Laisvės radijo“ transliacijos rusų kalba, veikiant per *American Committee for the Liberation of the People of the USSR*, taip pat finansuojama straipsnių ir knygų leidyba. Antrosios laidos žodyne nėra atskirai išskirta QK- projektų Baltijos šalims, nors pagal analogiją („Laisvosios Europos“ / „Laisvės radijo“ ir „Amerikos balso“ radijo laidas lietuvių, latvių ir estų kalbomis, CREST randamus „Amerikos balso“ laidų klausymo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje raportus) ir kriptonimų su šiuo diagramu, nurodančių Baltijos valstybes (pvz., QKCOAST rodo Baltijos valstybių teritoriją), buvimą tokių turėtų ar galėtų būti. Galbūt gausi QKACTIVE dokumentacija galėtų būti tokios medžiagos paieškos pradžios taškas?

CŽV DOKUMENTAI, GALIMYBĖ JUOS PERSKAITYTI IR REKONSTRUOTI ISTORIJA

Kad ir kaip būtų susiformavęs CŽV išslaptintų dokumentų archyvas, paieška jame yra viena – toje pačioje duomenų bazėje taikoma bendra paieškos sistema, pasitelkiant visus įmanomus būdus čia įkeltiems duomenims ieškoti. Tad klausimas yra tik ką kokiais paieškos žodžiais įmanu rasti.

Viena CŽV dokumentų grupė, žinoma, yra Sovietų Sąjungos žvalgybos ir slaptųjų

operacijų projektų dokumentacija, randa ma pagal projektų kodus. Šie dokumentai pateikia naujos ir vertingos informacijos apie misijas ir jų detales, pvz., kaip vyko agentų paieška ir verbavimas, kaip buvo planuojama įsiskverbti, kokia buvo ekipuotė ir inventoriūs; koks buvo amerikiečių požiūris į emigrantus ir sovietų agentų poveikis amerikiečiams; „pasyviosios rezistencijos“ egzistavimo idėjos išplatavimo mastas ir pan.

Dirbant su šia dokumentacija kyla kelios problemos. Pirma, dokumentuose esama nemažai kupiūrų (ypač slepiančių tikrąsias vardus), dažniausiai asmenys įvardijami agentūriniu vardu, tad neretai sunku, o kartais ir neįmanoma nustatyti, apie kokius asmenis kalbama. Antra, akivaizdžiai stinga kokios nors projekto dalies dokumentacijos, pvz., agentų asmeninių bylų (tam tikros užuominos, pvz., Jono Deksnio ir J. Lukšos charakterių vertinimo detalės, sufleruoja, kad tokių bylų tikrai būta). CŽV interneto skaitikloje nepavyksta rasti netgi daugybės planų ir ataskaitų, minimų projektų dokumentų tekstuose ir nuorodose. Ko gero, čia atsikartoja CŽV tyrėjų ne kartą nurodyta problema – didžioji dalis išslaptintų dokumentų yra susiję su žemesniosiomis organizacijos grandimis, o aukštesniųjų grandžių dokumentacija (atspindinti operacijų planavimo ir sprendimų priėmimo procesą) vis dar pateikiama labai ribotai arba išvis neprieinama⁵³.

Antroji grupė – dokumentai, kuriuos galima ištraukti iš CREST pasitelkus įvairius paieškos žodžius. Pagrindinė mums įdomi šio laikotarpio dokumentacija yra įvairūs raportai – trumpi einamieji ir ilgesni sintetiniai, apibūdinantys stebimą objektą, t. y. Lietuvą, įvairiais pjūviais. Raportai įvairios apimties ir nevienodos vertės. Pvz., ypač ankstyvuojau CŽV veiklos etapu buvo parašyta begalės sovietinės spaudos analizių, kurios tiek jų rašymo metu, tiek ir dabar

informatyvumo prasme yra niekam tikusios (jų informacija visiškai nebuvo remiamasi rašant apibendrintus ir platesnius sintetinius CŽV raportus).

Svarbiausia raportų dalis – iš žmogiškųjų šaltinių surinkta įvairi informacija. Pagrindinė problema dirbant su šiais dokumentais ir vėl yra kupiūros, pirmiausia jų metrikų. Informacijos šaltinis, surinkimo vieta ir raporto numeris kupiūruojami visada; dažniausiai kupiūruojama ir informacijos surinkimo data, nors raporto rašymo data paliekama (žymima „*date of distribution*“). Dažname raporto tekste iškupiūruoti atskiri žodžiai, sakiniai ar net pastraipos. Kupiūros (ypač metrikos) daro problemišką dokumentų susiejimą, ypač daug sunkumų kelia informacijos kilmė, t. y. nutylėtas jos šaltinis. Pvz., kai kurių raportų turinys skatina manyti, kad raporto šaltinis galėjo būti J. Kukauskio radiogramos, bet patikrinti to neįmanoma. Taip pat keblumų kelia tam tikrų aspektų analizė, pvz., iki pat 1952 m. raportuose atspindimi šaltinių įsitikinimai (liudijimai ir patikinimai), kad Lietuvos miškuose vis dar pilna gerai organizuotų, gyventojų palaikomų partizanų, gali būti tiek visuomenės nuomonės atspindys, tiek KGB agentų siunčiamos klaidinančios žinutės įgyvendinant jų sukurtos ir valdomos pasyvosios rezistencijos, konfliktuojančios su aktyviuoju ginkluotu rezistentų sparnu, regimybę. AECHAMP projekto dokumentų nuorodose užfiksuotų sovietinių agentų (pvz., Edvardo, Arūno) pateiktų raportų CŽV interneto skaitykloje aptikti nepavyks-

ta, tad ir šią hipotezę, ir daugybę kitų faktų kol kas galima įvairiai interpretuoti.

Kad ir kyla šių keblumų, CREST randamuose raportuose, paremtuose žmogiškaisiais šaltiniais, esama savaime įdomios ir kitų šaltinių mažai užfiksuotos informacijos. Ją net sąlygiškai būtų galima pavadinti visuomenės nuomonės apklausomis. Toks įvardijimas nėra labai toli nuo tikrovės, mat CŽV vykdė sistemingą ir standartizuotą pabėgėlių apklausą, rinkdama informaciją apie socialines ir ekonomines gyvenimo Lietuvoje sąlygas, sovietų vykdomą politiką, nusikaltimus ir pasipriešinimą, požiūrį į sovietų valdžią ir partizanus, užsienio radijo transliacijų klausymą ir pan. Atskirai išskirtini raportai, fiksuojantys informaciją apie sovietų karines bazines ir kitus karinius įrenginius, įvairių kariuomenės judėjimui svarbią informaciją (pvz., kelių ir geležinkelų tinklą), o vieni įdomesnių šioje kryptyje yra sintetiniai raportai, vertinantys galimą atskirų Sovietų Sąjungos respublikų gyventojų kurios nors karinio konflikto pusės palaikymą ir bendrą rezistencinį potencialą Vakarų karo su Sovietų Sąjunga atveju.

Atskira CREST randama pravarti dokumentų grupė – oficialios vidinės agentūros ir atskirų jos padalinių istorijos.

Apibendrinant galima pasakyti, kad, nepaisant visų ką tik aptartų keblių aspektų, išslaptinti ir šiuo metu internete prieinami CŽV dokumentai yra įdomi ir vertinga medžiaga, galinti vaisingai papildyti pokario Lietuvos istorijos tyrimus.

Nuorodos

¹ Žr. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AECHAMP%20%20VOL.%201_0022.pdf.

² Ibid.

³ D. Dapkutė, „Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1 (7), p. 14–44; L. Mockūnas, *Pavargęs herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997.

⁴ Iki šio laikotarpio dominavo buvusių CŽV darbuotojų, saistomų atitinkamų informacinių draudimų, atsiminimai, pvz., D. Wise, Th. B. Ross, *The Invisible Government*, New York, 1964.

⁵ L. K. Johnson, *Strategic Intelligence*, Westport (Conn.), 2007, p. 2.

⁶ Žr. <http://watergate.info/>.

⁷ Greta gausių straipsnių ir monografių paminėtini trys vien tik žvalgybos istorijai skirti mokslo žurnalai: Jungtinėje Karalystėje leidžiamas „Intelligence and National Security“, JAV leidžiamas „International Journal of Intelligence and Counterintelligence“, dvejopai – išlaptinta ir viešai prieinama versija – pačios CŽV leidžiamas „Studies in Intelligence“.

⁸ Rūpimam klausimui informatyviausi: T. Barnes, „The Secret Cold War: The CIA and American Foreign Policy in Europe“, *The Historical Journal*, 1981, Nr. 24(2), p. 399–415; D. Alvarez, „American Clandestine Intelligence in Early Postwar Europe“, *The Journal of Intelligence History*, 2004, Nr. 4, p. 7–24; J. L. Gaddis, „Intelligence, Espionage, and Cold War Origins“, *Diplomatic History*, 1989, p. 191–212; H. Gleason, *The CIA to 1950* [daktaro disertacija], *State University of New York at Binghamton*, 2010; S. F. Knott, *Secret and Sanctioned: Covert Operations and the American Presidency*, New York, 1996; K. A. O'Brien, „Interfering with Civil Society: CIA and KGB Covert Political Action During the Cold War“, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 1995, Nr. 8, p. 431–456; P. Grose, *Operation Rollback: America's Secret War behind the Iron Curtain*, New York, 2000.

⁹ *Strategic Intelligence: Understanding the Hidden Side of Government* (ser. *Strategic Intelligence*, 1), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *The Intelligence Cycle: The Flow of Secret Information from Overseas to the Highest Councils of Government* (ser. *Strategic Intelligence*, 2), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *Covert Action: Behind the Veils*

of Secret Foreign Policy (ser. *Strategic Intelligence*, 3), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *Counterintelligence and Counterterrorism: Defending the Nation against Hostile Forces* (ser. *Strategic Intelligence*, 2), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *Intelligence and Accountability: Safeguards against the Abuse of Secret Power* (ser. *Strategic Intelligence*, 5), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007.

¹⁰ J. Callanan, *Covert Action in the Cold War: US Policy, Intelligence and CIA Operations*, London, New York, 2010.

¹¹ L. K. Johnson, „Introduction to Intelligence Studies Literature“, *Strategic Intelligence: Understanding the Hidden Side of Government*, p. 1–20.

¹² Šios dvasios populiarumą liudija ne tik gausi literatūrinė ir kino produkcija šnipų tematika, bet ir CŽV išslaptintų dokumentų archyvo pristatymas oficialiame institucijos puslapyje: „Do UFOs fascinate you? Are you a history buff who wants to learn more about the Bay of Pigs, Vietnam or the A-12 Oxcart? Have stories about spies always fascinated you? You can find information about all of these topics and more in the Central Intelligence Agency (CIA) Freedom of Information Act (FOIA) Electronic Reading Room“, in: <https://www.cia.gov/library/readingroom/>.

¹³ <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/laws/nsact1947.pdf>.

¹⁴ <https://www.intelligencecareers.gov/>.

¹⁵ L. K. Johnson, op. cit., p. 4.

¹⁶ J. Callanan, op. cit., p. 10.

¹⁷ *Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy*, p. 43.

¹⁸ Cit. iš R. Godson, *Dirty Tricks or Trump Cards: U.S. Covert Action and Counterintelligence*, Washington D.C., 1995.

¹⁹ *Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy*, p. 86.

²⁰ J. Callanan, op. cit., p. 46; informacija remiasi F. Churcho komiteto tyrimu, *Church Report*, Book. 1, p. 107.

²¹ Ibid., p. 57.

²² R. Gehlen, *Der Dienst*, Mainz, Wiesbaden, 1971.

²³ H. Heinz, H. Zölling, *Network: The Truth about General Gehlen and His Spy Ring*, London, 1972, p. 82.

²⁴ „Gehlen Reinhardt“, in R. C. S. Trahair, R. L. Miller, *Encyclopedia of Cold War Espionage, Spies, and Secret Operations*, New York, 2012.

²⁵ J. Callanan, op. cit., p. 58.

²⁶ *Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy*, p. 43.

²⁷ J. Callanan, op. cit., p. 61.

²⁸ *Ibid.*, p. 47.

²⁹ E.O. 13526, 1.2 ir 1.4 dalys, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CFR-2010-title3-vol1/pdf/CFR-2010-title3-vol1-eo13526.pdf>.

³⁰ J. David, „Can We Finally See those Records? An Update on the Automatic / Systematic Declassification Review Program“, in *The American Archivist*, vol. 76, Nr. 2, 2013, p. 420.

³¹ Paraiškos pildymo instrukcija pateikiama kiekvienos institucijos elektroniniame puslapyje, pvz., CŽV: https://www.cia.gov/library/readingroom/foia_request.

³² FOIA 4 U.S.C., paragrafas 552 (b) (1)–(9), https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/552#a_4_F.

³³ E.O. 12958, 3.4 (a) dalis, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/WCPD-1995-04-24/pdf/WCPD-1995-04-24-Pg634.pdf>; automatinio išslaptinimo programa neišslaptina RD ir FRD tipo informacijos, ji gali būti pasiekama nebent pateikiant FOIA arba MDR paraiškas.

³⁴ E.O. 12958, 3.4 (a)–(d) dalys. Išimtis: 1) informacija patenka į dar FOIA numatytas devynias išimtis; 2) informacija patenka į automatinio išslaptinimo procedūrų vadovuose aprašytas išimtis; 3) specialiu agentūrų prašymu Baltieji rūmai leidžia neišslaptinti atitinkamų dokumentų.

³⁵ E.O. 12958.

³⁶ E.O. 13526.

³⁷ Daugiau apie FOIA ir MDR skirtumus ir vieno ar kito pasirinkto būdo pranašumą atskirais atvejais žr. <https://nsarchive.wordpress.com/2010/01/12/foia-tip-8%E2%80%9494mandatory-declassification-review/>.

³⁸ <https://www.cia.gov/library/readingroom/>.

³⁹ US National Archives II, Colledge Park, Merryland.

⁴⁰ Paieškos vadovas skaitytojams: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/Electronic%20Reading%20Room%20Advanced%20Search%20Guide.pdf>.

⁴¹ Berlin Tunnel, Consolidated Translations, General CIA Records, Ground Photo Caption Cards, JPRS, Library of Congress, NGA Records (formerly NIMA), NIS, OSS Collection, Scientific Abstracts, Secret Writing, STARGATE.

⁴² J. David, op. cit., p. 431.

⁴³ Information Security Oversight Office, *1998 Report to the President*, <https://fas.org/sgp/isoo/isoo98.html>.

⁴⁴ J. David, op. cit., p. 426.

⁴⁵ <https://www.cia.gov/library/readingroom/what-electronic-reading-room>.

⁴⁶ <https://fas.org/sgp/clinton/eo13110.html>, remiantis 1998 m. Kongreso aktu „The Nazi War Crimes Disclosure Act“, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-105publ246/html/PLAW-105publ246.htm>.

⁴⁷ <https://www.archives.gov/iwg>.

⁴⁸ Grupės narių ir konsultantų sąrašas: <https://www.archives.gov/iwg/about/members.html>.

⁴⁹ <https://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records#second>.

⁵⁰ <https://catalog.archives.gov/id/640446>.

⁵¹ *The Lexicon, a Finding Aid for the Second Release*: <https://www.archives.gov/files/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/second-release-lexicon.pdf>.

⁵² http://www.worldlibrary.org/articles/cia_cryptonyms.

⁵³ J. David, op. cit.